

Finance v globální ekonomice I

Peníze a platební styk

Josef Jílek

podstata peněz

tvorba a zánik peněz

likvidita

pojištění vkladů

platební styk

Finance v globální ekonomice I

Peníze a platební styk

Josef Jílek

Grada Publishing

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno.

Edice Finanční trhy a instituce

prof. Ing. Josef Jílek, CSc.

Finance v globální ekonomice I. Peníze a platební styk

Vydání odborné knihy schválila Vědecká redakce
nakladatelství Grada Publishing, a.s.

TIRÁŽ TIŠTĚNÉ PUBLIKACE:

Vydala GRADA Publishing, a.s.
U Průhonu 22, Praha 7, jako svou 5332. publikaci

Realizace obálky Jan Dvořák
Jazyková úprava prof. Ing. Josef Jílek, CSc.
Počet stran 664
První vydání, Praha 2013
Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a.s.

© GRADA Publishing, a.s., 2013

ISBN 978-80-247-3893-2

Grada Publishing: tel.: 234 264 401, fax: 234 264 400, www.grada.cz

ELEKTRONICKÉ PUBLIKACE:

ISBN 978-80-247-8821-0 (PDF)

Obsah

O autorovi	11
Úvodní slovo autora	13
1 Podstata peněz	17
1.1 Stručná historie peněz	17
1.1.1 Plnohodnotné peníze	17
1.1.2 Neplnohodnotné peníze	20
1.1.3 Vznik centrálních bank	23
1.1.4 Období zlatého standardu	24
1.1.5 Shrnutí	26
1.2 Funkce a definice peněz	27
1.2.1 Funkce peněz	27
1.2.2 Co jsou peníze	29
1.2.3 Měnové agregáty	31
1.2.4 Měnové agregáty Fedu	34
1.2.5 Měnové agregáty Eurosystemu	38
1.2.6 Měnové agregáty Bank of Japan	39
1.2.7 Měnové agregáty Bank of England	40
1.2.8 Měnové agregáty České národní banky	41
1.2.9 Porovnání ukazatelů peněžní zásoby	45
1.2.10 Krytí peněz	46
1.2.11 Shrnutí	49
1.3 Tvorba a zánik peněz	50
1.3.1 Kde, jak a kdy vznikají a zanikají peníze?	50
1.3.2 Poskytování úvěrů bankami nebankovním jednotkám	55
1.3.3 Úročení vkladů a jiných závazků bank vůči nebankovním jednotkám	88
1.3.4 Koupě majetku a služeb bankami od nebankovních jednotek	90
1.3.5 Výplata odměn z nákladů zaměstnancům a členům statutárních orgánů bank	93
1.3.6 Převod nepeněžních závazků a kapitálu na peněžní závazky bank	98
1.3.7 Zánik peněz a splatitelnost přijatých úvěrů	99
1.3.8 Tvorba a zánik peněz při platebním styku	105
1.3.9 Tvorba a zánik peněz při zadlužování veřejných rozpočtů	114
1.3.10 Tvorba a zánik peněz emisí oběživa	123
1.3.11 Vývoj měnových agregátů v některých zemích	128
1.3.12 Vývoj bankovních úvěrů v České republice	132
1.3.13 Shrnutí	136

1.4	Likvidita a rezervní požadavky	137
1.4.1	Likvidita a rezervní požadavky	137
1.4.2	Kde, jak a kdy vzniká a zaniká likvidita?	139
1.4.3	Operace s dopadem na likviditu na rezervních účtech	141
1.4.4	Řízení likvidity na rezervních účtech centrální bankou	147
1.4.5	Řízení likvidity na rezervních účtech obchodními bankami	152
1.4.6	Funkce rezervních požadavků	154
1.4.7	Mechanismus rezervních požadavků	159
1.4.8	Rezervní požadavky Fedu	164
1.4.9	Rezervní požadavky Eurosystemu	169
1.4.10	Rezervní požadavky Bank of Japan	173
1.4.11	Rezervní požadavky Bank of England	174
1.4.12	Rezervní požadavky České národní banky	175
1.4.13	Shrnutí	183
1.5	Měnová báze	183
1.6	Bankovníctví částečných rezerv a peněžní multiplikátory	186
1.6.1	Podstata teorie	186
1.6.2	Praktické aspekty	188
1.6.3	Shrnutí	189
1.7	Příklad bankovního systému bez centrální banky	189
1.8	Příklad bankovního systému s centrální bankou	194
1.8.1	Centrální banka bez oběživu a bez rezervních požadavků	195
1.8.2	Centrální banka s oběživem a bez rezervních požadavků	200
1.8.3	Centrální banka s oběživem a s rezervními požadavky	206
1.8.4	Shrnutí	212
1.9	Rozvahy a výsledovky bankovního sektoru a sektoru družstevních záložen	212
1.9.1	Agregovaná rozvaha a výsledovka českého bankovního sektoru	212
1.9.2	Agregovaná rozvaha a výsledovka sektoru českých družstevních záložen	222
1.9.3	Shrnutí	223
1.10	Rozvahy a výsledovky centrální banky	224
1.10.1	Úloha centrální banky	224
1.10.2	Dvě schémata rozvah centrálních bank	239
1.10.3	Příklady rozvah a výsledovek centrálních bank	250
1.10.4	Správa cizoměnových rezerv	275
1.10.5	Ražebné	283
1.10.6	Příčiny ztrát centrálních bank	288
1.10.7	Shrnutí	296
1.11	Pojištění vkladů	297
1.11.1	Filosofie pojištění vkladů	297
1.11.2	Parametry pojištění vkladů	300
1.11.3	Pojištění vkladů v USA	301
1.11.4	Pojištění vkladů v Evropské unii	304
1.11.5	Pojištění vkladů v Japonsku	305
1.11.6	Pojištění vkladů ve Velké Británii	305
1.11.7	Pojištění vkladů v České republice	306
1.11.8	Shrnutí	312

1.12	Družstevní bankovníctví	312
1.12.1	Vývoj družstevního bankovníctví	313
1.12.2	Vznik družstevních záložen v České republice v 90. letech minulého století	314
1.12.3	Krach družstevních záložen v České republice na přelomu století	315
1.12.4	Nová generace družstevních záložen v České republice	318
1.12.5	Shrnutí	319
1.13	Nucená správa banky	319
1.13.1	Nucená správa banky	320
1.13.2	Nucená správa banky v České republice	321
1.13.3	Shrnutí	322
1.14	Bankovní krize	323
1.14.1	Definice, příčiny a řešení bankovních krizí	323
1.14.2	Bankovní krize v Argentině a v Chile v první polovině 80. let	331
1.14.3	Bankovní krize v USA na konci 80. let	334
1.14.4	Bankovní krize v Mexiku v polovině 90. let	336
1.14.5	Bankovní krize v Japonsku ve druhé polovině 90. let	337
1.14.6	Bankovní krize v České republice ve druhé polovině 90. let	346
1.14.7	Bankovní krize na Islandu v roce 2008	380
1.14.8	Bankovní krize v Irsku v roce 2008	384
1.14.9	Bankovní krize na Kypru v roce 2013	385
1.14.10	Shrnutí	388
1.15	Bankovní tajemství	388
1.15.1	Vznik švýcarského franku	390
1.15.2	Dnešní švýcarské bankovníctví	390
1.15.3	Švýcarské bankovní tajemství	392
1.15.4	Prolomení švýcarského bankovního tajemství v kauze UBS	394
1.15.5	Americký FATCA	396
1.15.6	Tlak dalších zemí na prolomení švýcarského bankovního tajemství	400
1.15.7	Shrnutí	402
1.16	Islámské bankovníctví	403
1.16.1	Podstata islámského bankovníctví	403
1.16.2	Vývoj islámského bankovníctví	405
1.16.3	Shrnutí	406
1.17	Svobodné bankovníctví	406
1.17.1	Podstata svobodného bankovníctví	406
1.17.2	Svobodné bankovníctví ve Skotsku	408
1.17.3	Svobodné bankovníctví v USA	411
1.17.4	Shrnutí	412
1.18	Závěr	413

2	Vývoj názorů na podstatu peněz	415
2.1	Neoklasická měnová teorie a měnová teorie produkce	416
2.1.1	Rozdíl mezi oběma směry	416
2.1.2	Vývoj obou směrů	418
2.1.3	Shrnutí	429
2.2	Diskuse o podstatě peněz	429
2.2.1	Metalisté proti kartalistům	429
2.2.2	Čistý úvěr Wicksella	432
2.2.3	Knappova státní teorie peněz	434
2.2.4	Schumpeterova teorie tvorby peněz jako faktoru rozvoje společnosti	434
2.2.5	Taylorův úvěrový systém	436
2.2.6	Bezhotovostní hospodářství Hahna	436
2.2.7	Keynes, Hawtrey a Robertson a symbolické peníze	437
2.2.8	Dahlberg a vlastnické a dluhové poukázky	438
2.2.9	Shrnutí	439
2.3	Banky jen jako zprostředkovatelé	440
2.3.1	Teorie bank jako zprostředkovatelů	440
2.3.2	Cannan a šatní teorie bank	442
2.3.3	Shrnutí	444
2.4	Banky a vkladový multiplikátor	444
2.4.1	Podstata vkladového multiplikátoru	445
2.4.2	Pevný a proměnlivý multiplikátor	447
2.4.3	Marshall a princip bankovních rezerv	448
2.4.4	Elementární verze teorie multiplikátoru White	450
2.4.5	Bankovní úvěr podle Phillipse	452
2.4.6	Pevný multiplikátor podle Fischera a Bouniatiana	454
2.4.7	Expanze bankovních úvěrů podle Angella a Ficeka	455
2.4.8	Shrnutí	461
2.5	Proměnlivý multiplikátor	461
2.5.1	Podstata proměnlivého multiplikátoru	462
2.5.2	Limit úvěrové expanze a multiplikace vkladů jako příčina cyklu podle Misese	463
2.5.3	Hawtrey mezi Marshalllem a Keynesem	464
2.5.4	Pigouova teorie peněz a bankovníctví	465
2.5.5	Hayekova elasticita peněžní nabídky a maximální limit na tvorbu úvěrů	467
2.5.6	Omezená elasticita úvěrového systému a horní bod zvratu hospodářského cyklu podle Röpkeho	470
2.5.7	Shrnutí	472
2.6	Tvorba peněz bankami	472
2.6.1	Podstata tvorby peněz	472
2.6.2	Banky a model čistého úvěru podle Wicksella	474
2.6.3	Hodnota a rozdělování podle Davenporta	476
2.6.4	Tvorba peněz bankami a praktický metalismus podle Witherse	477
2.6.5	Banky podle Schumpetera	479

2.6.6	Banky a budoucí hospodářství podle Hahna	482
2.6.7	Wicksellův teoretický model a institucionální omezení podle Fanno	484
2.6.8	Robertson a mzdový a peněžní systém	487
2.6.9	Keynes a Pojednání o penězích	489
2.6.10	Škola Midland Bank	492
2.6.11	Rezervy a úroveň důvěryhodnosti podle Garise	493
2.6.12	Funkce bank podle De Vittiho de Marco	494
2.6.13	Teorie bankovníctví podle Lugliho	495
2.6.14	Dahlberg a banka jako hodnotitel aktivit svých dlužníků	496
2.6.15	Americká škola teorie kvalitativního úvěru	496
2.6.16	Svobodné bankovníctví a ideální systém výměny podle Meulena	499
2.6.17	Shrnutí	502
2.7	Závěr	503
3	Platební systémy	505
3.1	Základní pojmy	505
3.1.1	Definice	505
3.1.2	Shrnutí	508
3.2	Bankovní platby	508
3.2.1	Úhrady	509
3.2.2	Inkasa	512
3.2.3	Šeky	512
3.2.4	Platební karty	514
3.2.5	SWIFT	531
3.2.6	Shrnutí	534
3.3	Hrubé a čisté platební systémy	535
3.3.1	Hrubé platební systémy	535
3.3.2	Platební započtení	537
3.3.3	Čisté platební systémy	542
3.3.4	Rizika platebních systémů	548
3.3.5	Shrnutí	564
3.4	Platební systémy v USA	564
3.5	Platební systémy v Evropské unii	566
3.5.1	Právní úprava	566
3.5.2	Mezinárodní číslo účtu IBAN a mezinárodní identifikační kód banky BIC	573
3.5.3	Jednotná eurová platební oblast	574
3.5.4	Platební systémy	575
3.5.5	Shrnutí	581
3.6	Platební systémy v Japonsku	582
3.7	Platební systémy ve Velké Británii	582

3.8 Platební systémy v České republice	584
3.8.1 Právní předpisy	584
3.8.2 Zúčtovací centrum České národní banky	585
3.8.3 Systém SIPO České pošty	596
3.8.4 Cizoměnové mezibankovní platby	597
3.8.5 Podnikové spořitelny	598
3.8.6 Chybné číslo účtu	599
3.8.7 Shrnutí	599
3.9 Závěr	600
Literatura	601
Slovníček	611
Rejstřík	657

O autorovi

Prof. Ing. Josef Jílek, CSc. (56) je vrchním expertem České národní banky. Externě přednáší na Vysoké škole ekonomické v Praze kurzy *Finanční trhy a měnová politika* a *Měnová politika a hospodářský cyklus*. Je špičkovým a uznávaným odborníkem v řízení finančních rizik, v teorii a praxi bankovníctví, ve finančních trzích a v měnové politice, a to jak v České republice, tak i ve světě. Známy je zejména mnoha publikacemi o derivátech, řízení finančních rizik a účtování finančních operací, které vynikají erudovaností a nezávislostí. Zastával řadu akademických funkcí. Je vyhledávaným a stálým přednášejícím na mnoha národních a zahraničních konferencích, zahraničních univerzitách a zahraničních centrálních bankách, je členem vědecké rady národohospodářské fakulty Vysoké školy ekonomické v Praze. Je také členem redakčních rad několika periodik. Intenzivně školí pracovníky finančních institucí. Má rozhodující podíl na implementaci Mezinárodních standardů účetního výkaznictví v českých účetních předpisech. Významně přispěl k formování legislativy českého finančního trhu podle světových standardů.

Autor se narodil v Litomyšli. Vysokoškolské studium ukončil v roce 1981 (*summa cum laude*). Poté dále studoval, absolvoval stáže a přednášel na mnoha známých univerzitách, jako jsou Brown University, Washington State University, North Carolina State University, University of Gent, Reading University a London School of Economics. Kromě toho působil na několika vědeckých pracovištích, například na Silsoe Research Institute či Loughborough University of Technology. Jeho spolupracovníky byli například profesor D. T. Llewellyn (Loughborough University of Technology) a profesor C. Goodhart (London School of Economics and Political Science). Zahraniční praktické zkušenosti získal pobyt ve finančních institucích, jako J.P. Morgan, Barclays Bank, Lehman Brothers, Federal Reserve Bank of New York, Bank of England, Bundesbank a Banque de France.

Josef Jílek se v roce 1995 habilitoval docentem pro obor národní hospodářství a v roce 1999 byl jmenován profesorem v témže oboru. Od roku 2005 je členem Výboru pro účetnictví, výkaznictví a audit (*Standing Committee on Accounting, Reporting and Auditing*) při Evropském orgánu pro bankovníctví (*European Banking Authority*, EBA) – do konce roku 2010 se jednalo o expertní skupinu pro finanční informace (*Expert Group on Financial Information*) při CEBS. V letech 2007 až 2011 byl jedním ze sedmi členů poradenské skupiny hodnotící standardy (*Standards Advice Review Group*, SARG), která byla zřízena rozhodnutím Evropské komise (2006/505/EC). Od roku 2011 je členem Výboru podnikového výkaznictví (*Standing Committee on Corporate Reporting*) při Evropském orgánu pro cenné papíry a trhy (*European Securities and Markets Authority*, ESMA).

Autor publikoval v nakladatelství Grada Publishing již 21 knih:

- *Termínové a opční obchody* (1995),
- *Finanční trhy* (1997),
- *Moderní finanční produkty – Repo obchody* (1999),
- *Finanční rizika* (2001),
- *Finanční a komoditní deriváty* (2002),
- *Peníze a měnová politika* (2004),
- *Finanční a komoditní deriváty v praxi* (2005),
- *Deriváty, hedžové fondy a offshorové společnosti* (2006),
- *Finanční trhy a investování* (2008),
- *Akciové trhy a investování* (2009),
- 7 vydání publikace *Účetnictví bank a finančních institucí* počínaje rokem 2003 a konče rokem 2009 (spolu s Ing. Jitkou Svobodovou),
- *Finanční a komoditní deriváty v praxi* (2010, 2. upravené vydání) a
- 3 vydání publikace *Účetnictví podle IFRS* počínaje rokem 2011 a konče rokem 2013 (spolu s Ing. Jitkou Svobodovou).

V nakladatelství Peter Lang publikoval:

- *Money in the Modern World* (2010).

Úvodní slovo autora

Tato kniha je věnována teoretickým a zejména praktickým aspektům moderního pojetí peněz a finančního systému jako celku. Snaží se zejména objasnit podstatu peněz a oblastí úzce souvisejících. Není opomenut ani historický vývoj názorů na podstatu peněz. Tím tato publikace odpovídá na základní otázky, jak funguje finanční systém (a zejména bankovní systém) a jak se v něm orientovat. Banky jsou totiž pro většinu lidí mysteriózní instituce a v podstatě nikdo nechápe, co se v nich děje. Přitom snad každý je nějakým způsobem vtažen do bankovního systému bez ohledu na jeho vůli, minimálně tím, že drží bankovky a mince.

Peníze jsou krví a obchodní banky jsou srdcem fungování tržně orientovaného hospodářství. Každé takové hospodářství je životně závislé na fungování bankovního a vůbec celého finančního systému. Naopak, za socialismu domácnosti, podniky a veřejný sektor peníze v takové míře neřešily. Pokud peníze přestávají v hospodářství obíhat (snižuje se rychlost oběhu peněz), chod hospodářství se může zhoršovat. Situace je stejná, jako když přestává obíhat krev v živém organismu.

Výklad je založen na praktických aspektech, a nikoli pouze na teoretických schématech. Snahou autora je podat objektivní a nezaujatý pohled na finanční systém. Předpokládá se znalost účetnictví bank,¹ bez kterého nelze dostatečně dobře objasnit fungování moderního bankovního systému. Autor je názoru, že **objasnit fungování bank a finančního systému jako celku je možné nejlépe pomocí účetnictví. Ostatně podstata bankovníctví spočívá téměř výlučně v pohledávkách a závazcích.**² Kromě toho většina regulací finančních institucí včetně bank se opírá o účetnictví.³ Autor se snaží oprostit se od balastní slovní hmoty, kterou je finanční teorie (a pojetí peněz) včetně mnoha "teoretických" publikací doslova zaplavena. Je obecně známé, že někteří ekonomové moc mluví, aniž jsou schopni vždy přesně vystihnout podstatu.

Pojetí peněz je součástí ekonomie jako společenské vědy a je doprovázeno velkými rozpory v chápání podstaty. Stejně jako celá ekonomie, i pojetí peněz je vědou

¹ Pod **účetnictvím** (*accountancy*) rozumíme pouze tzv. "podvojně účetnictví". To, co se v minulosti v České republice označovalo jako "jednoduché účetnictví", není ve světě považováno za účetnictví, ale za daňovou evidenci.

² Popis účetnictví podle Mezinárodních standardů účetního výkaznictví obsahuje například publikace Jílek, J. – Svobodová, J.: *Účetnictví podle IFRS 2013*. Grada Publishing, Praha 2013.

³ V běžném životě se často setkáváme s pochybnými názory na fungování finančního systému včetně pojetí peněz. Vyslovují je obvykle osoby, které bankovní účetnictví v dostatečné míře neovládají.

o chování lidí jako ekonomicky jednajících (tj. ziskově orientovaných) jednotek. Proto **na rozdíl od exaktních věd se zde kauzality někdy hledají obtížně**. Navíc mohou časem zmizet či dokonce změnit směr. V oblasti pojetí peněz existuje ve světě i v České republice množství literatury rozdílné kvality. Začínající čtenář (zejména student) mívá značné problémy oddělit neužitečné zdroje informací, které problém pouze zamlžují. Do podstaty problému obvykle nepronikne. Peníze způsobily a stále způsobují v hlavách ekonomů i laické veřejnosti značný zmatek. Například málokterý ekonom dokáže odpovědět na základní otázku, jak vlastně peníze vznikají a zanikají.

Tato kniha se snaží o jednoduché shrnutí současných přístupů k finančnímu systému, aniž klade na čtenáře zvláštní nároky (kromě znalostí účetnictví, což by mělo být samozřejmostí). **Výklad je bez matematických modelů.**⁴ Složitý matematický popis určitě není klíčem k pochopení podstaty peněz. K tomuto kroku se autor odhodlal i přesto, že logické chápání reality je mu velice blízké. Skutečností totiž je, že čím je popis složitější, tím je méně věrohodný. Příkladem jsou složité modely pojetí peněz, které jsou někdy prakticky bezcenné.

I přes své "neduhy" **žádná rozumná alternativa vůči stávajícímu finančnímu systému zřejmě neexistuje**. Tento finanční systém zajistil nebyvalý pokrok. To však nevylučuje, že bude v budoucnosti poněkud reformován a zřejmě také více regulován.

Základem každé vědy je přesná a jednoznačná **terminologie**. Běžně se ale v ekonomických pojednáních setkáváme se vzájemně si odporujícími, chaotickými a nepromyšlenými definicemi pojmů. Zmatek se projevuje například rozdílnými definicemi určitého termínu v české legislativě, kdy jeden termín má v různých právních normách rozdílný význam. V případě, že se takový pojem použije v jiné právní normě bez odkazu na určitou definici termínu (nebo bez další vlastní definice), vzniká otázka, která definice je vlastně účinná.⁵ Rovněž peněžní teorie používá mnoho zbytečných pojmů, jako jsou termíny "peněžní multiplikátor" či "měnová báze".⁶

⁴ Tím autor v žádném případě nechce podcenit význam matematiky ve vzdělávání. Naopak, význam matematiky v procesu vzdělávání je klíčový. **Matematika dává návod, jak správně a logicky myslet**. Matematika tříbí myšlení. Avšak použití matematiky pro bezcenné finanční a ekonomické modely je doslova zneužitím matematiky.

⁵ Tvůrci českých právních norem ve finanční oblasti někdy vnášejí do finanční problematiky chaos. Avšak nemusí být pravdou, že chaotičnost zákona je výsledkem "českého nepořádku" a odborných neznalostí, jak s oblibou někdy tvůrci zákonů tvrdí.

⁶ Příkladem je pojem "úvěr", který je rozdílně definován v obchodním zákoníku a v zákoně o bankách. Podle § 497 obchodního zákoníku smlouvou o úvěru se zavazuje věřitel, že na požádání dlužníka poskytne v jeho prospěch peněžní prostředky do určité částky, a dlužník se zavazuje poskytnuté prostředky vrátit a zaplatit úroky. Avšak podle § 1, odst. 2 zákona o bankách se úvěrem rozumí v jakékoliv formě dočasně poskytnuté peněžní prostředky. Znamená to, že "úvěr" podle

V této knize používáme tuto terminologii:

- pojem **půjčit** hotovost⁷ nebo cenné papíry je použit ve významu poskytnutí hotovosti nebo cenných papírů osobou partnerovi a termín **vypůjčit** naopak ve významu přijetí hotovosti nebo cenných papírů osobou od partnera; v této souvislosti se v prvním významu používají podstatná jména **věřitel** (*creditor*) či **půjčitel** (*lender*) a také **spořitel** či **vkladatel** (*depositor*) a v druhém významu se používá termínů **dlužník** (*debtor*) či **vypůjčitel** (*borrower*),⁸
- pro anglický termín **management** používáme český ekvivalent **vedení**,
- pojem **podnik** ve smyslu podnikatelské sféry; z pohledu národních účtů ESA 1995 pojem "podnik" zahrnuje nefinanční podniky (*nonfinancial corporations*) a finanční instituce (*financial institutions*),
- pojem **řízení společnosti** (*corporate governance*),
- pojem **delegování** (*outsourcing*),
- synonymem pojmu **spotový trh** (*spot market*) jsou termíny **okamžitý trh**, **pohotový trh**, **promptní trh** (*prompt market*) a **hotovostní trh** (*cash market*); v tomto smyslu se také používá pojem **koupě nebo prodej s obvyklým termínem dodání**,⁹
- pojem **řízení aktiv a závazků** (*asset and liability management*, ALM) bývá nyní v bankách chápán v užším pojetí než řízení finančních rizik, a to jako řízení finančních rizik (zejména úrokového rizika) investičního portfolia (*banking book*),

zákona o bankách je širší než podle obchodního zákoníku, neboť podle obchodního zákoníku se jedná pouze o dvoustranný vztah, zatímco podle zákona o bankách se za úvěr považuje například také nakoupená pohledávka.

⁷ **Hotovostí** (*cash*) se podle Mezinárodních standardů účetního výkaznictví rozumí oběživo a vklady na běžných účtech, neboť tyto vklady jsou stejně likvidní jako oběživo. Toto pojetí zhruba odpovídá peněžnímu agregátu M1. Někdy se hotovost chápe v užším pojetí jako oběživo (bankovky a mince), tj. jako peněžní agregát M0.

⁸ Tato použitá terminologie není v souladu s §§ 657 až 662 občanského zákoníku (zákon č. 40/1964 Sb.). Podle § 657 a 658 **smlouvou o půjčce** přenechává věřitel dlužníkovi věci určené podle druhu, zejména peníze, a dlužník se zavazuje vrátit po uplynutí dohodnuté doby věci stejného druhu. Při půjčce peněžité lze dohodnout úroky. Při půjčce nepeněžité lze ujednat místo úroků plnění průměrného většího množství nebo věci lepší jakosti, zpravidla téhož druhu. Podle §§ 659 až 662 **smlouvou o výpůjčce** vznikne vypůjčitelovi právo věc po dohodnutou dobu bezplatně užívat. Půjčitel je povinen předat vypůjčitelovi věc ve stavu způsobilém k řádnému užívání. Vypůjčitel je oprávněn užívat věc řádně a v souladu s účelem, který byl ve smlouvě dohodnut nebo kterému obvykle slouží; je povinen chránit ji před poškozením, ztrátou nebo zničením. Není-li dohodnuto jinak, nesmí vypůjčitel přenechat věc k užívání jinému. Vypůjčitel je povinen věc vrátit, jakmile ji nepotřebuje, nejpozději však do konce stanovené doby zapůjčení. Půjčitel může požadovat vrácení věci i před skončením stanovené doby zapůjčení, jestliže vypůjčitel věc neužívá řádně nebo jestliže ji užívá v rozporu s účelem, kterému slouží.

⁹ Podle Mezinárodních standardů účetního výkaznictví **koupě nebo prodej s obvyklým termínem dodání** (*a regular way purchase or sale*) nebo-li **spotová operace** je koupě nebo prodej finančního aktiva podle smlouvy, jejíž podmínky vyžadují dodání aktiva ve lhůtě stanovené v obecné rovině zákonem nebo konvencemi daného trhu.

- pojem **splatnost** (*maturity, expiration date, redemption date*) používáme ve významu určitého data, kdy končí platnost daného nástroje, a také ve významu určitého období od určitého data, obvykle od současnosti, do data ukončení platnosti nástroje,
- pro pojem **kontrakt** používáme také termíny **operace, obchod, transakce** či **nástroj**; totéž platí, pokud jde o **finanční kontrakt, finanční operace, finanční obchod, finanční transakce** či **finanční nástroj**;
- termín **sjednání** (*square*) kontraktu používáme ve smyslu vzniku kontraktu; v právní terminologii se na tomto místě obvykle používá pojem **uzavření** kontraktu ve smyslu **uzavření** smlouvy; pojem **uzavření** se také používá v řízení finančních rizik ve smyslu **uzavření** pozic jako opaku k **otevření** pozic;
- pojem **cena** se používá ve stejném významu jako **hodnota** a
- pojem **spřízněná osoba** (*related party, affiliated party, connected party*), i když je možné setkat se také s termíny **osoba se zvláštním vztahem, osoba blízká, osoba propojená, osoba spjatá** a **spojená osoba**,
- pojem **započtení** používáme ve stejném smyslu jako pojem **kompensace** (*set off, netting*); v české terminologii se také používá pojem **vyrovnání**.

Text je rozdělen do tří kapitol. První kapitola je klíčová a je zaměřena na objasnění podstaty peněz. V centru pozornosti stojí objasnění tvorby a zániku peněz. Jsou uvedeny příklady fungování bankovního systému bez centrální banky a s centrální bankou doplněně o strukturu rozvah a výsledovek obchodních bank a centrální banky. Obsahuje také části o pojištění vkladů, družstevním bankovníctví, nucené správě banky, bankovních krizích a švýcarském a islámském bankovníctví. Následuje kapitola o vývoji názorů na podstatu peněz z počátku 20. století věnovaná zejména rozdílu mezi neoklasickým přístupem a měnovou teorií produkce. Poslední kapitola je zaměřena na platební styk.

Poděkování patří Ing. Jitce Svobodové (Česká národní banka) za pečlivou recenzi této knihy a mnoha dalším osobám za cenné připomínky, které přispěly k zvýšení kvality díla, a to na základě podnětných diskusí.

1 Podstata peněz

Po úvodním stručném popisu historie peněz budeme definovat peníze a objasníme tvorbu a zánik peněz v obchodních bankách a v jiných úvěrových institucích. Následují části o likviditě a skutečné funkci rezervních požadavků, o scholastice měnové báze a peněžních multiplikátorů. Uveden je příklad bankovního systému bez centrální banky, kde na trhu působí pouze obchodní banky, podniky, stát a domácnosti. Teprve poté následuje příklad bankovního systému s centrální bankou. Právě toto pozdější zahrnutí centrální banky do systému umožní nejen objasnit úlohu oběživa, ale i rezervních požadavků. Dále je popsána struktura rozvah a výsledovek obchodních bank, družstevních záložen a centrální banky. Výklad pokračuje pojištěním vkladů, družstevním bankovníctvím, nucenou správou banky, bankovními krizemi, bankovním tajemstvím a islámským bankovníctvím. Nakonec je uvedena zmínka o svobodném bankovníctví.

1.1 Stručná historie peněz

Prospěšnost peněz spočívající v tom, že peníze umožňují rozvoj dělby práce, byla známa již v antice. Peníze však neexistovaly odjakživa. V počátcích rozvoje dělby práce a směny docházelo k naturální směně, neboli k barterovým obchodům, v jejichž průběhu se směňoval jeden druh zboží nebo služby přímo za jiný druh. Zpočátku se směňovalo dokonce ve zcela náhodném, a teprve později v určitém, obchodními zvyklostmi stanoveném, kvantitativním poměru.

1.1.1 Plnohodnotné peníze

S rozvojem dělby práce a s rozšiřováním množství a druhů zboží a služeb určených pro směnu však začala naturální směna činit problémy. Jedna osoba (osoba A) měla zájem o zboží druhé osoby (osoba B), zatímco tato osoba za své zboží požadovala zboží nabízené osobou C. To vedlo samozřejmě ke komplikaci směnných vztahů a k růstu transakčních nákladů, neboli nákladů spojených s vyhledáváním obchodních partnerů k realizaci směny. Proto došlo k částečnému vyčlenění určitého druhu zboží ze spotřeby a k jeho přeměně na **plnohodnotné peníze** (*full-value money*), neboli **komoditní peníze** (*commodity money*), tj. zboží, které se stalo všeobecně přijímaným a mohlo tak zprostředkovávat oběh všech ostatních druhů zboží a služeb.

Z historie je známo, že funkce komoditních peněz plnily v různých dobách a v různých zemích (dokonce i dnes v některých zaostalých oblastech světa) různé před-

měty. U Slovanů to byl například med, obilí, kožešiny, plátno (odtud slovo platit), u Římanů například dobytek. Latinský název peněz *pecunia* je odvozen od slova *pecus* (dobytek). Z toho je zřejmé, že jako peníze může vystupovat vše, co je všeobecně přijímáno při placení za zboží a služby a při splácení dluhů. Je však zřejmé, že ne každé zboží je pro plnění funkce peněz stejně vhodné.

Vhodnou formou plnohodnotných peněz se ukázaly drahé kovy jako **zlato a stříbro**, které byly svými přirozenými vlastnostmi k plnění funkcí peněz přímo předurčeny. Jsou snadno dělitelné, dělením neztrácejí svou hodnotu, dají se znovu slévat do menších či větších slitků, nekazí se, jsou relativně stálé a v malém kousku drahého kovu je obsažena relativně velká kupní síla. Přitom **kupní silou** (*purchasing power*) rozumíme množství zboží a služeb, které je možno při daných cenách získat za určité množství peněz (za danou peněžní jednotku). O uvedených vlastnostech drahých kovů, které je stanovily jako ideální nositele funkcí peněz, hovořil již Aristoteles (384–322 př. n. l.), který také jako vůbec první popsal všechny funkce peněz.

Mincovní systém byl spojen s oběhem plnohodnotných **mincí z drahého kovu** (*bullion coins*), zejména zlatých a stříbrných mincí, a případně také mincí z platiny či paládia. Množství mincí bylo omezeno zásobami drahých kovů, které měly jednotlivé země k dispozici, a jejich využitím jako měnového kovu. Mince vždy představovaly symbol daného státu. Mince se dostávaly do oběhu na základě ražby mincí v mincovnách. Ražba mincí byla zpravidla výsadou panovníka (mincovní regál či emisní monopol). Těmi se platilo na daném území.

Zlaté a stříbrné mince byly plnohodnotnými penězi proto, že jejich kupní síla zpravidla odpovídala váhovému množství kovu v nich obsaženému a nákladům na jejich ražbu. Náklady na ražbu mincí, tj. rozdíl mezi jmenovitou hodnotou mince (kupní silou) a náklady na koupi kovu, se označovaly jako **ražebné** (*seigniorage*).¹⁰ Ražebné bylo ziskem panovníka či později státní pokladny. Protože však ražba mincí byla namnoze výsadním právem panovníka, závisela i výše ražebného na jeho rozhodnutí, což mu skýtalo možnost k umělému zvyšování kupní síly peněz.

Nezřídkou docházelo také ke snižování váhového množství kovu v mincích. Panovník totiž mincí potřeboval více a více. Proto do zlata nebo stříbra začal přidávat jiné kovy, například měď. Tak ve starověku a ve středověku obíhaly mince, které sice měly být stříbrné, ale ve skutečnosti stříbra v nich bylo méně než jiných kovů. Došlo to tak daleko, že Marie Terezie na území habsburské monarchie v polovině 18. století zavedla mince z jiných kovů, které byly pouze kryté vzácnými kovy. Existovala totiž potřeba mincí s malou hodnotou. Pokud by se vyráběly ze vzácných kovů, musely by být velmi malé.

¹⁰ V dnešním systému s účetními penězi má pojem “ražebné” jiný význam, jak bude dále uvedeno.

Přesto zpravidla zásoby drahých kovů nedostačovaly k tomu, aby plynule zajišťovaly potřeby rozvoje směny a především pak státní pokladny. Výjimkou byla pouze takzvaná cenová revoluce v 16. století, která byla spojena s přílivem drahých kovů do Evropy z nově objevených území, zejména od amerických Indiánů. Kromě přílivu docházelo také k odlivu do zahraničí. Růst množství peněz měl za následek růst cen a pokles kupní síly peněz. Měnová politika neexistovala. V případě přebytku byly mince stahovány z oběhu v podobě pokladu. S používáním peněz v podobě drahých kovů spojeny nemalé náklady na jejich dopravu a úschovu.

Obchodování s mincemi z drahého kovu je nyní omezené. Nejpopulárnějšími mincemi z drahého kovu ve světě jsou American Eagle, Canadian Maple Leaf, South African Kruggerand a Australian Kangaroo. Kromě obchodování s drahými kovy v podobě mincí se s drahými kovy obchoduje také ve slitcích. S mincemi se obchoduje s prémie, tj. za cenu mírně převyšující hodnotu obsaženého drahého kovu. S **numismatickými mincemi** (*numismatic coins*) se však obchoduje podle jejich vzácnosti a umělecké hodnoty.¹¹

Mince z drahých kovů měly vedle svých nesporných výhod i některé nevýhody. Hlavním problémem mincovního systému byly (zejména v některých zemích) nedostatečné zásoby drahých kovů. Nedostatek peněz se tak stával brzdou rozvoje směny a hospodářství vůbec. V souvislosti s tím obíhaly nezdědky zlaté a stříbrné mince současně (**bimetalismus**, *bimetalism*), což vedlo ke vzniku dalšího problému v podobě stanovení směnného poměru obou těchto vzácných kovů, neboť jejich směnné poměry v závislosti na relativních změnách množství mincí z jednoho či z druhého kovu značně kolísaly.

Mince z drahých kovů se zejména tehdy, pokud jejich ražba byla nedokonalá, častým používáním opotřebovávaly, nehledě na to, že docházelo k jejich úmyslnému mechanickému poškození, což mělo za následek snižování váhového obsahu drahého kovu v minci, a tudíž i její faktické znehodnocování, ač v rozporu s tím kupní síla mince zůstávala zpravidla zachována. K úmyslnému kažení mincí dávali někdy podnět i sami panovníci, aby tak dosáhli zvýšení jejich množství.

Již Kosmas vystoupil proti tomuto jevu, když ve své Kronice české (pravděpodobně v letech 1119 až 1125) napsal, že "žádná pohroma, žádný mor a hromadné umírání, ani kdyby nepřátelé celou zemi loupením a pálením pustošili, tolik by neškodili lidu božímu jako časté měnění a podvodné horšení mince. Která zhoubou nebo která pekelná lítice nelítostně olupuje, hubí a ochuzuje ctitele Kristovy než

¹¹ **Většina numismatických mincí je legálním platidlem** (*legal tender*). Byly vyrobeny v omezeném množství, čímž se zajistila jejich hodnota. Při stanovení jejich ceny není rozhodující cena drahého kovu v nich obsažená. Prémie je podstatně vyšší než u mincí z drahého kovu. Jejich cena silně kolísá. Jmenovitá hodnota numismatické mince je vždy vyšší než jmenovitá hodnota či hodnota drahého kovu, který je v ní obsažen. Numismatické mince se proto prodávají značně nad těmito hodnotami.

panovnický podvod s mincemi.“ Poté Nicole Oresmus (1320–1382) upozorňoval na to, že takto znehodnocované peníze způsobují ”narušení hospodářství a úpadek mravů“. Tato skutečnost však nebyla pravým důvodem vzniku neplnohodnotných peněz.

K urychlení oběhu drahých kovů (mincí) se začalo používat uložení těchto kovů u zlatníků, kteří vystavili na uložení drahých kovů potvrzení. Stvrzenka obsahovala údaj o uloženém množství kovů a jejich ryzosti. Bylo možno ji kdykoli použít k vybrání uložených hodnot, ale i k zaplacení zboží jinému obchodníkovi. Tato stvrzenka vystavená zlatníkem byla předchůdcem bankovky. Jednalo se o **pravý zlatý standard** (*genuine gold standard*).

Vydávání potvrzení za uložení drahých kovů časem přešlo do rukou bankéřů. Také oni se soustředili na úpisy vyjadřující nárok na vydání příslušné sumy mincí z drahých kovů. Banka skutečně původně působila tak, že vkladatel jí půjčil plnohodnotné peníze a obdržel za to poukázku o vlastnictví plnohodnotného kovu. Za takové situace platilo, že **banka poskytovala peníze, které do banky předtím přinesl vkladatel.**¹² **Bankovky** (*banknotes*), tj. potvrzení o dluhu banky, tedy vznikaly nejprve jako stvrzenky o vkladu zlatých a stříbrných mincí do banky, a to v poměru 1 : 1.

Základy bankovníctví v nám známé podobě byly položeny ve středověké Itálii. Odtud ostatně pochází i název ”banka“. Italský výraz *il banco* znamená doslova ”lavice“, resp. ”stůl“. Ten byl místem, na kterém byly prováděny operace s penězi. Bankéřem byl ten, kdo *banco* používal k provádění směny peněz, ke zkoumání jejich pravosti, hmotnosti a ryzosti v dobách, kdy jako oběživo sloužily mince z drahých kovů.

1.1.2 Neplnohodnotné peníze

Banky však brzy přišly na zajímavý trik, jak zvýšit svůj zisk. Mohly totiž vydat více takových poukázek bez ohledu na objem drženého drahého kovu (například jinému klientovi). Racionálně totiž předpokládaly, že všichni vkladatelé si nepřijdou vyzvednout svůj drahý kov najednou. Výše drahého kovu, kterou si bankéř vytvářel pro případ potřeby výměny bankovek za zlaté či stříbrné mince, byla především výsledkem jeho empirických zkušeností. V této souvislosti vzniklo i pravidlo, podle něžž bylo třeba, aby bankéř držel zhruba 30 % svých aktiv v drahých kovech. **Banky takto fakticky poskytovaly úvěr, a to tomu, komu poskytly poukázky na drahý kov nekryté drahým kovem se závazkem vrácení poukázek v budouc-**

¹² Je zajímavé, že tyto názory přetrvávaly i v následujících dobách, kdy banka emitovala více poukázek, než kolik ve skutečnosti měla plnohodnotného kovu. Dokonce i v době, kdy neměla žádný plnohodnotný kov, který by peníze kryl. **S názory, že nejprve musí vkladatel donést peníze do banky, která poté poskytne úvěr, je možné se setkat i v dnešní době**, a to dokonce u renomovaných ekonomů, jako jsou N. Gregory Mankiw nebo Paul A. Samuelson.